

УДК: 82.2:398.2 (575) (04)

Мукасов Мураталы
филология илимдеринин кандидаты,
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Мукасов Мураталы
кандидат филологических наук,
Институт языка и литературы им. Ч. Айтматова
Mukasov Murataly
candidate of philology,
Institute of language and literature named after Ch. Aitmatova

«ЭР ЭШИМ» ПОЭМАСЫНДАГЫ ТАРЫХ ЖАҢЫРЫГЫ

Аннотация. Макалада «калмак доору» деп аталган XVI–XVII кылымдардын арасында реалдуу жашаган Эр Эшимдин эрдиктери жөнүндө сөз болот. Эр Эшимдин тушунда кыргыз, казактар ынтымакта болушуп, калмактарга каршы бирдиктүү согуш аракеттерин жүргүзүшкөн. Ошондой тарыхый окуялардын поэмада кандайча көркөм чагылдыргандыгы жөнүндө пикирлер айтылат.

Негизги сөздөр: фольклористика, поэма, элдик баатыр, патриотизм, легенда, агрессия.

ОТГОЛОСКИ ИСТОРИИ В ПОЭМЕ «ЭР ЭШИМ»

Аннотация. В данной статье речь будет идти о так называемой «эпохе калмыков» о действительном герое Эр Эшиме и его героических поступках.

В период правления Эр Эшима кыргызы и казахи были солидарны и совместно вели борьбу против калмыков. В данной поэме в художественной форме отражаются исторические события.

Ключевые слова: фольклористика, поэма, народный герой, патриотизм, легенда, агрессия.

ECHOES OF HISTORY IN THE POEM «ER ESHIM»

Abstract. In this article we will talk about the so-called «Kalmyk era» and about the real hero of Er Eshim and his heroic deeds. During the reign of Er Eshim, the Kyrgyz and Kazakhs were in solidarity and jointly waged a struggle against the Kalmyks. This poem reflects historical events in an artistic form.

Key words: Folklore studies, poem, folk hero, patriotism, legends, aggression

Элдин тарыхый тагдырында тыштан басып келген же ичтен чыккан душмандарга каршы жүргүзүлгөн согуштар, жалпы элдик мааниге ээ окуялар болуп өткөн кырдаалдарда гана эпикалык чыгармалар интенсивдүү өнүгөт. Кыргыз элинин тары-

хында каракытайлардын (XI–XII кк.), монголдордун (XIII–XV кк.), Ойрот-Жунгар феодалдарынын (XV–XVIII кк.) жана Цин империясынын (XVIII к. экинчи жарымы – XIX к. башы) баскынчылык саясаттарына дуушар болушту. Мына ушундай тарыхый

душмандарга каршы жүргүзүлгөн күрөш элдин аң-сезимине катуу таасир этип, алар туурасында элдик чыгармалардын жаралышын шарттап турган. Баскынчылар канчалык сүрдүү-айбаттуу, коркунучтуу болсо, элдин аларды жеңип чыгуу үчүн болгон аракети да ошончолук күч-кубаттуу болушу керек. Ошондуктан, эпикалык чыгармаларда күчтүү душмандардын мизин кайтаруу үчүн эпикалык образдарды реалдуулуктун чегинен өткөрө, алардан да күч-кубаттуу кылып идеализациялоо тенденциясы өкүм сүрүп келген. Мындай көрүнүш эл тарабынан кадыресе салттык түшүнүк катары кабыл алынып, эпикалык чыгармалардын көркөм табияты менен байланышкан. Эр Эшимдин калмактарга каршы жасаган баатырдык иштери да мына ошондой эпикалык чыгармалардын таламдарына баш ийдирилип, эл-жерди коргогон баатырдын даңазалуу иштери баян этилет. Чыгарма кыргыз элинин өткөндөгү жай турмушун сүрөттөө менен башталат. Мындай ыкма «Манас» баш болгон эпикалык чыгармалардын көпчүлүгүндө пайдаланылат. Сюжеттик линияны түзгөн окуялар кадимки турмуштагыдай баяндалып, жай өнүгүп олтурат. Жумгалды жердеген Түгөл аттуу байдын малы жерсууга батпай, ал «боору жазы» кенен жер издеп Талас, Ашмара, Мерке аймактарына чейин келет. Жергиликтүү элдер анын «жылкысын тийип» четинен союп жей баштаса да Түгөл «чым» этип койбой, «мейли, жерге батпаган малымдын эмнесин аяйын» – деп, кең пейилдүүлүк менен мамиле жасайт. Түгөл менен Эр Эшим жер, мал талашып чатакташпай, ынтымакта турушат. Күндөрдүн биринде Эр Эшим өзүнүн эрдигине, күчүнө ылайык «кууса куткарбас, качса жеткирбес» бир тулпары жок экендигин сынчысына айтып кейиш кылат. Түгөл байдын сансыз жылкысынын арасынан тулпар караштырыш үчүн Эр Эшим сынчысын ээрчитип жолго чыгат. Эр Эшимди Түгөл сый менен жакшы күтүп алат. Түгөл байдын байбичеси Кыздарбек менен сынчынын ортосундагы байлык, ынсап,

ач көздүк туурасындагы чакан аңгеме да поэманын кызыктуулугун арттырып өзүнчө бир көркөм жүк көтөрүп турат. Эр Эшимдин сынчысы сан жылкынын ичинен даакысы жонунан түшпөгөн бир кула быштыны жолдо келе жатканда эле тандап койгон, кетээринде Түгөлдүн ошол быштысын Эр Эшим сурап алат. Түгөл ал бышты туулганда кулагы шала тилик экендигин жана ал төгүн мал эместигин тигилерге айтат. Көрсө, Түгөлдүн жылкыларынын арасынан бир кайкы бел кара бээни марал өндүү бир суур айгыр бөлүп кетип, жыл маалында баягы бээ кайра үйүрүнө кайтып келет. Ошол бээден Шарпкула туулат. Ал башка малга кошулбай, өзүнчө оттоп, булактын башынан барып суу ичет. Ушул сыяктуу белгилер ишаарат кылып, мунун буудан болушунан Түгөл бай да күмөн санабай сынчы менен макул болот.

Жылкы жаныбарына өзгөчө маани берген кыргыздардын арасында атагы таш жарган сынчы адистер, саяпкерлер чыгып, алар эл арасында зор кадыр-баркка ээ болушкан. Атактуу Толубай сынчыдан тартып эл арасында көптөгөн сынчылардын өнөрлөрү легенда, аңыз болуп айтылып келет. Ушул өнөр ээлеринин бир жалпылыгы байкалат. Алар сынаган буудан, аргымактардын алгачкы көрүнүштөрү көзгө комсоо, «жүдөгөн эшек кейпи» же даакысы жонунан түшпөй илkip баскан бир неме. Анан ал сынчынын колуна тийип, ал тарабынан кыябына келтире багылып, атайы таптоодон өткөндөн кийин гана «Туйлашып туу көтөрүп эрлер минчү» буудан болуп жайкактап чыга келишет. Бул – сынчылык өнөрдүн кадыр-баркын көтөрүп, олуя чалыш, баамчыл экендигин даңазалоодогу ийгиликтүү пайдаланылган салттык ык. Экинчиден мында, жөнөкөй, байкалбаган нерселерде да укмуштуудай таң калаарлык купуя сырлардын боло тургандыгы жөнүндө элдик түшүнүктүн нускоосу жатат.

Ошентип, «Эр Эшим» поэмасынын окуясы акырындап өнүгүп, жоого минчү тулпар даярдалып, душманга бет алганда караан-бутак болуучу уруу башчылары

менен дипломатиялык мамилелер түзүлө баштайт. Феодалдык доор үчүн мүнөздүү болгон ар кандай баскынчы душмандардын күтүүсүз чабуулунан болуп турган коркунуч узак убакыт бою элдин сезимин эзип, ар дайым согуштук даярдыкта чыңалып туруусу – алардын жашоо тиричилигиндеги традициялык көрүнүш катарында орун алып келген. Элибиздин тагдырына туш келген мындай жүрөк опкоолжуткан кырдаал алардын улуттук аңсезиминде толеранттуулуктун, жоокердик мүнөздүн жана өзгөчө баатырдык духтун калыптанышын шарттап, ал түгүл мажбурлап да турган. Бул туурасында В. В. Радлов: «Вследствие этих обстоятельств каракыргызы до настоящего времени и сохранили свойственный им воинственный дух» – деп эң туура белгилеген («Манас» героический эпос киргизского народа, 1968, 19-б.). Демек, элдин жоокердик духу өзүлөрүнүн баатырдык салттарын эпикалык көркөм формада жалпылаштырып чагылдырууга өбөлгө болгон.

Бирде биригип, бирде чачылып турган элибиздин борборлоштурулган мамлекеттик формадагы бирдиктүүлүгү бузулган учурларда узак мезгилдер бою башка душмандардын агрессивдүү чабуулдарына каршы жүргүзүлгөн күрөш өтө татаалдашкан. Мындай учурда бир уруу экинчи уруу менен биригип, жалпы күрөш ачууга умтулушкан. Мына ошондой уруулардын биригүү аракети «Эр Эшимдин» мисалынан ачык көрүнөт. Алсак, Ажаан аттуу калмактын каны каарланып, кыргыздарды тукум курут кылмакчы болуп Каркыра тараптан кол салат.

Ажаан деген жаяны,
Ачуусу өткүр чаяны.
Жыргап жаткан кыргызга
Жылыга тийди залалы.
Мына ошондо далай эл.
Туш-туш жакка тарады.

Кабарчыдан кеп угуп, Калмак келди – деп угуп, кыргыздын уруу башчылары кеңеш курап. Кыпчактардын Эр Эшими

катагандардын кан Турсун менен кылыч мизин жалашып дос болот да, кыпчак элин кан Турсунга тапшырып, өзү жоо жарагын шайланып, катаган, кыпчак элинен кол курап калмактарга каршы согушка аттанат.

Жалындаган ойрондор,
Жалаң кылыч байланган,
Жаа тарткычтар шайланган.
Эр жүрөктөр, баатырлар
Эр Эшимге айланган.
Сары Өзөн Чүйдү чаңдатып,
Самсып өтү сайлардан.
Эки Кемин жер менен,
Калмак-Ашуу бел менен,
Тоо түгөнгөн жол менен,
Кызыл-Кыя, Сан-Таштан,
Бетегелүү Койташтан,
Үч-Каркыра, Кегенден,
Текес, Кыяс дегенден

өтүшүп, кыргыз колу калмактар менен беттеше чыгышат. Чоң чабыш, кан төгүлгөн согуш бир топ күнгө созулуп, акыры Эр Эшимдин колу калмактарды жапырып кирет. Баталдык сценалар бул поэмада «Манастагыдан» кем сүрөттөлбөйт:

Кудай бетин көрсөтпө,
Куйкаланып жер бети.
Куу качырган туйгундай.
Кулага минген келбети.
Эрдин эри качырса,
Ээрден учат желдети.
Ач кыйкырмак, куу сүрөөн.
Жердин жүзү тумандап,
Ат боорунан кан болуп,
Ажалдуулар бурандап –

катуу согуш жүрөт. Эр Эшим Шарпкула менен атырылып чыгып, калмак баатыры Ажаанды сайып өтөт. Жарадар болгон Ажаанды жан-жөкөрлөрү желөп-таяп өз кошуунуна ала качышат. Душман мизи майтарылып, алар Камбыл, Үч-Турпан шаарларына кире качышат. Бул жерде «Манастагы» «Чоң казаттагыдай» Түп Бээжинге чейин кубалап кирип барышпай, белгилүү географиялык чөлкөмдө согуш жүрүп, белгилүү шаарлардын аты аталып,

окуя бир кыйла реалдуулукка жакындайт. Ал эми баатырлардын кармашы, баталдык сценаларда кадимки эпикалык салттуулук сакталган. Эр Эшимдин портрети да Манастан кем сүрөттөлбөйт:

Карагай найза өңөрүп,
Кара сур өнү көгөрүп,
Ызырынып тиштенип,
Кызарып көзү тиктейип.
Кармаса колу темирдей.
Баса минген Кулага
Балтыры өгүз белиндей,
Тоо туруштук бергисиз
Толкуну колдун лебиндей.

Башкы каарманга өзгөчө симпатия менен көңүл бөлүнүп, бардык иш анын эр жүрөк, баатырдык иштери менен байланыштырылат. Бул, «Жоону сайса эр сайды, аты калды Манаска» дегендей кыргыз эпикалык чыгармаларындагы салттык көрүнүш.

Эр Эшим жоокерлерин чогултуп масалак кылат. Душмандарды аягына чейин талкалайлы деген бүтүмгө келишет да, өзү Ажаандын артынан түшүп кубалайт. Шарпкула менен жетип, Ажаанды өлтүрөт.

Поэма Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы, «элдик баатырларды даңазалап, жоокерлердин патриоттук сезимин ойготкула» – деген өкмөттүк ураандын таасиринде, элдик сюжет кайрадан иштелип чыккандыгы көрүнүп турат. Муну чыгарманын текстинен да көрүүгө болот.

Ушу быйыл душманды,
Ута турган чагыңар.
Уяларың талкалап
Буза турган чагыңар.
Улам бизди курчутуп,
Улуу Сталин шаңы бар, –

деп, жаштарды патриоттуулукка чакырат. Эл арасында «Катагандын Кан Турсун, Кан Турсунду ант урсун», «Анын кылган ишине, Кантип чыдап жан турсун» – деген ылакап сөз айтылып калган. Ушул сөздүн төркүнү «Эр Эшим» поэмасында таржымалданат. Кылыч мизин жалашып достошкон Кан Турсун, Эр Эшим калмактар менен

кармашып жүргөн чагында элге калыс кан болбой, кыпчактарды кордоп жиберген. Эр Эшимдин эки аялын тул кылып, кичүү аялын алып алат. Бул окуяны уккан Эр Эшимдин ачуусу келет. Жолдо келе жаткан аскерлерин утурлап тосуп алып амал ойлошот. Алар соодагер кейпин кийинишип, кербенчи катары түнөп кетүүнү суранышып Кан Турсунга кабар айттырышат. Дүнүйөгө кызыккан ал «кербенчилерге» чептин эшигин ачып берип, алданат. Ошентип, «Кан Турсунду ант уруп, как чокуга, «тарс» уруп Эр Эшим колдуу болуп өлөт. Адатта кыргыз эпосторунда негизги баатыр – каарман алыстагы жоого аттанып, ал жакта өлүп же жарадар болуп кайтканда, эл-жериндеги ички душмандар баш көтөрүп акыйкатсыз бийлик жүргүзүшөт. Муну «Жаныш, Байыш», «Манас» эпосторунун мисалдары ачык далилдей алат. Акыры түбү ички душмандар жеңилип, өз энчилерин алышат да башкы оң каармандар элге бейкутчулук орнотуп жакшы заманда жашай баштайт. Мындай адилеттүүлүктүн жеңиши менен аяктаган эпикалык чыгармалардан элдик мүдөөнүн, идеалдын ишке ашкандыгын көрүүгө болот.

Эр Эшим «калмак доору» аталган мезгилде – XVI–XVII кылымдардын аралыгында реалдуу жашаган адам, казак каны, поэма боюнча, айрым кыргыз санжырачыларынын берген маалыматтары боюнча анын тегин кыргыз-кыпчактан да чыгарышат. Бул баатыр туурасында айтылган аңыз-уламыштар казактарга караганда кыргыздарда көбүрөөк сакталган. Орто Азия, Казакстан элдеринин оозеки поэтикалык чыгармалары генетикалык жагынан да, маданий байланыштын таасири астында да, ошондой эле коомдун тарыхый өнүгүшүнүн баскычтарынын окшоштугу менен да көптөгөн типологиялык жалпылыктарга ээ. Ушул туурасында Н. И. Кравцов: «Ар түрдүү элдердин фольклорун атайын изилдөөчүлөр гана эмес, ага кызыккандардын бардыгы ар кандай өлкөлөрдүн элдеринин оозеки поэтикалык чыгармаларында жалпы же окшош көрүнүштөр, сюжеттер, каармандар жана көркөм форманын окшоштуктары

кездешээрин билишет», – деп белгилеген эле (Русское народное поэтическое творчество, 1971, 353-6.) Демек, «Эр Эшимди» тигил же бул элге таандыкташтырганда жогорудагы пикирди эске алып, өтө кылдаттык менен мамиле кылууну талап кылат.

XVI–XVIII кылымдарда Могол, калмак кандыктары үзгүлтүксүз чабуул жасашып, кыргыз, казак элдерине ыдык көрсөтүп турушкан. Мына ошондой тарыхый шарт көптөгөн баатырларды согуштук аренага алып чыккан. Мына ошондой баатырлардын бири – Эр Эшим.

Эр Эшимдин тушунда кыргыз, казактар ынтымакта болушуп, калмактарга каршы бирдиктүү согуш аракеттерин жүргүзүшкөн. Бул туурасында Ч. Валиханов XIX кылымдын ортосунда эле, Эшимкан кыргыз-казактын биримдигинин эстелиги катарында Көкүмгө арнап Ташкенге күмбөз тургузгандыгын, ал азыр да «Көкүмдүн көк күмбөзү» деп аталарын эскерет (Ч. Валиханов. 1 т. 374-6.).

Жыйынтыктап айтканда, «Эр Эшим» поэмасы эл башынан кечирген тарыхый тагдырларын көркөм чагылдырган баалуу мурас. Достуктун ыйык антын бузган адамдардын кейиштүү тагдыры ашкереленген, акыйкатчылыктын, эр жүрөктүүлүктүн салтанатын даңазалаган тарбиялык мааниси бар чыгарма.

Реалдуу жашап өткөн адамдар, географиялык ареалдагы жер-суу аттары, союздаш жана каршылашкан элдер туурасындагы маалыматтар поэманын тарыхыйлуулугун арттырып, аны «тарыхый поэма» – деп атоого мүмкүндүк берет.

Эми, сөзүбүздүн аягында «Эр Эшим» поэмасынын тексти боюнча токтоло кетүүгө туура келип олтурат. Себеби, бир эле текст эки башка инвентарь номер менен биринде – Тоголок Молдого, экинчисинде Абдыкалык Чоробаевге таандык болуп жүрөт. Андыктан, түп нускаларды салыштырып, тактай турган маселе бар.

А. Чоробаевдин жазып тапшырган текстинин түп нускасы Кол жазмалар фондусунда (инв. №138) «кол китеп» түрүндө сакталып турат. Араб ариби менен

жазылып, 1946-жылы К.Ж. фондусуна А.Чоробаев тарабынан тапшырылган, көлөмү – 187 бет. Түп нускасын биринчи бетинде азыркы арип менен: «1941-жылы июнь айында Соң-Көл жайлоосунда жазылды. Элдин оозеки айтуусунун негизинде. Жумгал району, Савнарком колхозундагы манасчы Багыш Сазановдон алынды. Мен ыр менен жазып чыктым» – деген эскерме жазуу бар. Буга кошумча: Араб арибинде жазылган ушул текстти Тоголок Молдонун кол жазмаларына (почеркине) салыштырсак (К.Кырбашев, О.Соороновдор менен бирдикте), бөлөкчө болуп чыкты. Буга караганда тексти А. Чоробаев жазган. Ал араб арибинде да жаза билген. Муну, 1976-жылы жарыкка чыккан «Тандалган чыгармалар» жыйнагынын 50-бетиндеги «Биз кантип окуганбыз» ырындагы «Дамбылданын ызгаарына чыдабай, Алты айдан соң качып кетип калгамын» – деген саптарынан баамдаса болот. Демек, түп нускалык фактыга, «эскерме жазуусуна», кол тамгасына (почеркине), ариб арибинде жаза билгендигине караганда «Эр Эшим» А. Чоробаевге таандык.

Эми, Тоголок Молдонун «Эр Эшими» туурасында сөз кылалы. КЖФда анын наамы менен дагы бир «Эр Эшим» сакталып турат (инв. № 1017). Көлөмү – 140 бет. Ушул текст Ж. Таштемиров түзгөн «Тоголок Молдо» (1970) жыйнагынын экинчи томдугунда «Эр Эшим, Түгөлдүн байлыгы» – деген тема менен жарык көрүп, анын «Эскерүүлөр» бөлүмүндө: «Эр Эшим эл арасында тарыхый адам катары айтылып, анын жасаган эрдиктери улама катары унутулбай келет. Тоголок Молдо 1936-жылы биринчи жолу кара сөз менен маанисин айтып берген. Кээ жеринде жорго сөз, ыр кездешет. Кийин аны ырга айландырган» – деп жазылып турат. Ушул эле текст кийинчерээк С.Закиров түзгөн «Элдик поэмалар» жыйнагынан да жарык көргөн. Тексттер бири-бирине далмадал келгендиктен, анын же мунун варианты дешке да мүмкүн эмес.

КЖФсуна Тоголок Молдого тийиштүү түп нуска 1942-жылы, 14-февралда тапшырылган. Ал эми А. Чоробаев 1946-жылы

өзүнүн кол жазмасын өткөргөн. Ушул даталарга таянып, поэманы жеке Тоголок Молдого таандык кылууга болобу? Албетте жок. Себеби, беш кылымдан бери сакталган кол жазманы бүгүн өткөрсө, ал, ортодо өткөн мезгилди жокко чыгара албайт. Кеп – ким, качан жазганында. Демек, материал тапшырылган убакыт да бул маселени чечпейт. Тоголок Молдого тийиштүү болгон түп нусканын сырткы бетинде азыркы арип менен (теманын үстү жагында) «Тоголок Молдо, Абдыкалык» деген жазуу бар. «Титулдук» бетинде «Айтуучу – Тоголок Молдо, тартипке салган Абдыкалык», «Эр Эшим» темасынан кийин «Бул поэманы ата мекендик улуу согушка байланыштуу шарты менен жаздык» – делип турат. Буга караганда айтуучу Тоголок Молдо, тартипке салган б. а. темаларга бөлүштүрүп, кагазга түшүргөн А. Чоробаев. Кол жазма да А Чоробаевдин тапшырган нускасындагы азыркы арип менен жазылган биринчи беттеги «эскермесине» окшош, демек, материалды кагазга түшүргөн А. Чоробаев.

Жогорудагыдай кайчы келген фактыларды салмактап биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

Үч жүз жыл чамасында илгери болгон тарыхый окуянын сюжети эл тарабынан

сакталып, кара сөз түрүндө, ыр аралаштыра айтылып келген. Чыгарманын негизги автору – эл. Эгерде эл эсине сактап үч кылым бою муундан-муунга мурастап айтып келбесе, Тоголок Молдо да, А. Чоробаев да бул окуядан кабарсыз калышып, «Эр Эшимдей» поэма жаралмак эмес. Бул бир, экинчиден, поэманын текстинде элдик духтан баштап элдик эпостордун көркөм каражаттарына чейин кеңири пайдаланылгандыктан, анда улуттук колорит бекем сакталып, «сөөгү элдик» экендигинен кабар берип турат. Албетте, жаратуучулардын эмгегин да баалашыбыз керек. Алар болбогондо көптөгөн татынакай дастандарыбыз, поэмаларыбыз, жаралбай, сакталбай калмак. Тоголок Молдо да, А. Чоробаев да таланттуу жазгыч акындар. «Эр Эшимди» поэмага айландыруу иши экөөнүн тең колунан келээри эске алынып жана инв. №1017 деги «жаздык» – деп көптүктүрдө айтылгандыгын биргелешип чогуу иштешкендиктеринин далили деп эсептеп, элдик мураска экинчи өмүр берген эки акынга, тең укуктагы жаратуучулар деп баа берүүгө туура келет. Себеби, «өжөр фактылар» бизди тиякбиякка кылтыңдаттырбай, ушул пикирди айттырууга мажбурлап турат.

Адабияттар

1. Радлов В.В. «Манас» героический эпос киргизского народа. – М., 1968. 19-б.
2. Кравцов Н.И. Русское народное поэтическое творчество. – М., 1971, 353-б.
3. КЖФ, инв. №. 1017
4. Валиханов Ч. – Ит. М., 1970., 374-б.